

A zsidókérdés útvesztői

VISSZHANG - LXVII. évfolyam, 10. szám, 2023. március 10.

Borsi-Kálmán Béla, a magyar-román kapcsolatokkal foglalkozó kiváló történész legújabb könyvében van néhány mondat, amit előljáróban érdemes idézni. „Magyarországon többnyire elég, ha híre megy: X, Y vagy Z a »zsidókérdéssel« bíbelődik. A zsigeri beidegződés (pavlovi reflex) előzménytelen, ám megfellebbezhetetlen szentencia formájában a magyar (budapesti) értelmiségi berkekben többnyire az, hogy az illető »megőrült«. Vagy – s ez, ha lehet, még ijesztőbb – valami rosszban sántikál, eladta magát, »megbízásra« dolgozik stb. Ismereteink szerint a »kérdés« felvetésének tényét 1945 után igazából csupán Bibó Istvánnak bocsátották meg honunkban – ám neki is jobbára csak haló poraiban.”

Ha az írók és a történészek számára ennyire „alá van aknázva” a téma, érthető, hogy a hazai olvasók között nincs visszhangjuk a magyar holokausztot, illetve a zsidókérdést tárgyaló könyveknek. Bemutatójuk után nyomban elfelejtik őket, és a terjesztők egyáltalán nem vagy legföljebb néhány példányt vesznek át belőlük. Ez különösen annak a fényében feltűnő, hogy közben haszonra dolgozó kiadók sorozatban adnak ki könyveket „Európa legsötétebb korszakáról”, Hitlerről, Auschwitzról, a bujkáló nácikról stb. külföldi, főként angol és amerikai szerzők tollából. Lehet, hogy a Soa és az odavezető út csak úgy érdekli a hazai közvéleményt, ha visszamenőleg nincs hozzá közünk?

Ismert az „elit humán értelmiség” egy részének régi keletű viszolygása a huszadik századi magyar história „szennyeseinek kitergegetésétől”. Ugyanakkor az is igaz, hogy jeles és elismert szerzők vállalkoztak a nyomasztó közelmúlt művészi megformálására, mint Kertész Imre, vagy kortársaink közül Nádas Péter, Závada Pál, Spiró György, Márton László, Zoltán Gábor, Németh Gábor és mások. Az ő műveikből – legalábbis mértékadó kritikusok elképzelése szerint – jobban meg lehet ismerni a huszadik század harmincas, negyvenes éveinek világát, mint a történelmi munkákból.

De honnan merítettek inspirációt az alkotók egy olyan időszak megjelenítéséhez, melyben – ellentétben Kertésszel, illetve Nádasossal – nem éltek, vagyis személyes élményeikre nem támaszkodhatnak? Csakis a történelmi feldolgozásokból, illetve dokumentumközlésekből. Az írók ezek alapján képzeltek el olyan helyzeteket, melyekbe a fantáziájuk által teremtett hősöket helyezték. De ha a történészek folyamatosan a „régii lemezeit” ismétlik, rideg és sokkoló tényeket közölnek újra és újra, és kísérletet sem tesznek az értelmezésükre, vagy éppen ideológiai-politikai vitákhoz szolgálnak „alapanyagot”, nem lehet csodálni, hogy a korszakot ábrázoló, agyba-főbe dicséret irodalmi alkotások, illetve a belőlük készülő játékfilmek sem tudnak érdemleges újdonsággal szolgálni.

Visszatértünk oda, ahonnan indultunk: a „zsidókérdés” mint a holokauszt szociológiai és tömeglélektani háttere tabu, ezért vele foglalkozni az általános megítélés szerint nem érdemes. Pontosabban utoljára a jogi és politikatudományi végzettségű Bibó Istvánnak volt szabad, ezért is hivatkoznak annyit még napjainkban is az ő *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, 1948-ban írt, valóban jelentős, de ma már sok tekintetben kiegészítésre, illetve korrekcióra szoruló, nagyszabású tanulmányára.

Mit tettek hozzá Bibóhoz a történészek és az irodalmárok? Előbbiek tömérdek fontos részletet feltártak és publikáltak, elsősorban a kollektív tragédia kulminációs esztendejének, az 1944-es évnek a históriájából, ugyanakkor a „zsidókérdés” és a holokauszt összefüggésével adósak maradtak. Ez annak ellenére alakult így, hogy már 2006-ban megnyílt a több száz milliós beruházással létesített Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), melynek proklamált célja a témával kapcsolatos, a költségvetésből finanszírozott történelmi kutatások összehangolása volt. Ennek magában kellett volna foglalnia a pre- és posztholokauszt (az 1938 és 1944, illetve az 1945 és 1956 közötti időszak) vizsgálatát is, ami máig

elmaradt.

Gellért Ádám történész, a nonprofit kft.-ként működő Clio Intézet társ-ügyvezetője egy, a közelmúltban tartott konferencia után adott interjújában figyelemre méltó dolgokat mondott a Páva utcai intézmény működéséről.

„A HDKE költségvetésében a kezdetektől fogva nincs megfelelő keret (alap) kutatások finanszírozására. Az, hogy egyik intézmény sem érezte úgy, hogy a holokauszttal kéne foglalkoznia, az valószínűleg abból fakad, hogy papíron létezik a HDKE, így mindig lehet rá mutogatni, hogy ez az ő feladatuk (lenne). A HDKE ugyanakkor a dokumentációs és kutatási feladatának nem tesz eleget. (...) Nonszensz, hogy van ugyan egy kisebb visszaemlékezés-gyűjtemény, de az, hogy mit tartalmaz, hétpecsétetes titok. Még egy nyilvános lista sincs arról, hogy mi van náluk.” Sokatmondó tény, hogy a HDKE, mely sok tekintetben csak formálisan, státuszok fenntartásával és kuratóriumának üléseivel létezik, még egy internetes folyóiratot sem tud, illetve képes megjelentetni, mely a témával foglalkozó történészek számára szakmai fórumként, illetve publikálási felületként szolgálna.

Miért emlegetem a „zsidókérdést”, ezt a sokszorosan kompromittálódott fogalmat egyszer idézőjellel, máskor meg anélkül? Azért, mert az utóbbi változatot használta Bibó István, majd Gyurgyák János is politikai eszmetörténeti könyvében, de Mészöly Miklós is. Cikkem címét tőle vettem kölcsön, ugyanis ő írt 1983-ban *A zsidókérdés útvesztői - Magyar reflexiók* címmel hosszabb, akkor publikálatlan nagyszűzét, amit csak halála után közölt a *Holmi* folyóirat 2004. januári és februári száma. Érdemes eltűnődni: miért nem publikálta írását a még életében, a nyolcvanas években már általánosan elismert Mészöly?

Akár idézőjelbe teszem, akár nem, tény, hogy a zsidókérdés létezett és hatott a „kollektív tudatban”, „társadalmi valóságként” funkcionált Magyarországon a harmincas-negyvenes években. „Megoldása” pedig igazolta a holokausztot, ahogy ezt népbírósági tárgyalása előtt a szadista tömeggyilkos Kun András páter is kijelentette a vele interjút készítő Szirmai Rezsőnek: „Az emberi szenvedést és nyomort akartam mindig enyhíteni. Ezért küzdöttem a zsidók ellen, ők a tőke urai. *(Összekulcsolja a kezét. Fanatikusan konok a hangja. Olyan megingathatatlan most az egész ember, mint egy élettelen szikla.)* A zsidók jártak a napfényes oldalon.”

Ezek után tényleg nincs más hátra, mint hogy rövid történelmi visszpillantás keretében definiáljam, mit tekintek „zsidókérdésnek”. A fogalom Magyarországon az 1890-es években már magában foglalta mindazokat a valós vagy vélelmezett társadalmi konfliktusokat és feszültségforrásokat, melyek a zsidó kisebbség és a nem zsidó többség együttélése során keletkeztek. Mivel az akkulturáció és modernizáció hatására a száz évvel azelőtt még viszonylag egységes zsidóság addigra különböző felfogású és viselkedésű csoportokra szakadt, és a befogadó társadalom is rohamos gyorsasággal átalakult, a zsidókérdés egyre irracionálisabb, bonyolultabb és megoldhatatlanabb problémává vált. A társadalmi, gazdasági és politikai élet szinte valamennyi területén kimutatták, és egyre jobban átpolitizálódott.

Volt ugyanis egy figyelemre méltó vonatkozása, mely megkülönböztette a többi társadalmi kérdéstől vagy problémától. Kelet-Európában ugyanis egy irracionális mag lappangott a mélyén. Ez nyugaton, azaz Németországban, Franciaországban vagy Olaszországban sem volt ismeretlen, de az Elbától keletre állandóan felszínre került. A „zsidókérdés” folyamatosan kisebb vagy nagyobb társadalmi robbanásokat idézett elő, és végzetes politikai manipulációra nyújtott lehetőséget, ugyanis a választójoggal rendelkező tömegek hagyományosan fogékonyak voltak a „felvetésére”.

Térségünkben a zsidók iránti ellenszenv, illetve viszolygás a lakosság többségét alkotó parasztok között összefüggött azzal a meglehetősen elterjedt, de elfojtott hiedelemmel, hogy a zsidók vallásuk titkos utasításait követve rituális gyilkosságokat követnek el, keresztény gyermekeket gyilkolnak, és vérüket titkos célokra használják fel. Ezt Magyarországon előbb az Országos Antiszemita Párt, majd a Katolikus Néppárt politikusai hangoztatták, elevenen tartva a keresztény vallási tanításokhoz és evangéliumi passzusokhoz kötődő hagyományos előítéleteket. Ha nem beszéltek róla nyíltan, akkor célzásokkal és

utalásokkal „hasznosították” a társadalmi és gazdasági érveléssel „feldúsított” vérvádat, hogy elnyerjék vele a tömegek támogatását.

A zsidók elleni uszítás a tömeggyűléseken és az újságok hasábjain elterjedt az Osztrák–Magyar Monarchiában. A *Huszedik Század* című, Jászi Oszkár szerkesztésében megjelenő tekintélyes budapesti folyóirat a már vesztesre álló első világháború alatt, 1917-ben a következő három kérdést tette fel: „Van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben látja annak lényegét? 2. Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? A magyar társadalom minő jelenségei, a magyarországi zsidók, illetve nemzsidók minő társadalmi viszonyai, intézményei, tulajdonságai, szokásai azok, melyek szerepet játszanak a zsidókérdés előidézésében? 3. Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi vagy törvényhozási reformokat tart szükségesnek?”

A kérdésekre választ adó hatvan értelmiségi, zsidó és nem zsidó többsége akkor, 1917-ben úgy vélekedett, hogy a zsidókérdés létezik, de okát a társadalmi egyenlőtlenségekben keresték. Csak hét hozzászóló osztotta Herzl Tivadarnak, a cionizmus Budapesten született megalapítójának véleményét, aki már az 1896-ban megjelent, *A zsidó állam* című röpiratában azt vallotta: a zsidók országának megalapításával lehet csak választ adni a zsidókérdésre. Ő ugyanis abból indult ki, hogy a zsidó kisebbség és a nem zsidó többség konfliktusa a korabeli Európában mélységesen irracionális és elmérgesedett, és az akkor létező politikai viszonyok között megoldhatatlan.

A huszadik századi történelem Herzlt igazolta. A XIX. század végére Európában már kialakult az a nagyszabású, tömeglélektani bűnbakképző mechanizmus, mely a zsidókat tette felelőssé a gazdasági válságokért és a háborúért is. Ezt tükrözte a Dreyfus-ügy, majd a szörnyű és értelmetlen első világháború, mely a vesztesekben, elsősorban Németországban, a volt Osztrák–Magyar Monarchiában és Oroszországban minden addiginál erősebb és pusztító antiszemita hullámot indított el, ami már a holokauszt közvetlen előzményének tekinthető. Ezután, a húszas, harmincas években a zsidókérdés rohamos gyorsasággal idézőjelbe került, eszmetörténeti szempontból tárgyalhatatlan lett. Megoldása elméleti problémából politikai programmá alakult, a zsidók jogfosztására és tömeges megsemmisítésére. Végül pedig szociálpszichológiai örvénnyé vált, mely magával ragadta a tömegeket.

A két világháború közötti budapesti, jórészt zsidó származású értelmiség, a közép-európai zsidók túlnyomó többségéhez hasonlóan nem fogta fel, hogy a tömegekben milyen mélyen gyökerezik iránta az ellenszenv. És persze azt sem érzékelte, hogy a hagyományos előítéletek mélyén rejtőzködő hiedelmek mennyire szívósak. A vérvád továbbéléséről szinte tudomást sem vett. Pedig az jóval veszélyesebb volt holmi „primitív babonánál”, hiszen szinte korlátlan politikai manipulációra nyújtott lehetőséget a politikusok számára.

A lényegre tapint Paksa Rudolf, a huszadik századi magyar szélsőjobboldali mozgalmakkal foglalkozó történész. „A modern antiszemitizmus azonban már nem egy lokális »sérelem« hirtelen felindulásból elkövetett »megtorlása«, hanem helytől, időtől és konkrét eseménytől független ideológia. Világmagyarázat, amely minden rossznak okaként a zsidóságot nevezi meg. Történiék tőzsdekrach, gabonaválság, háború, gazdasági válság, megszállás, terror, munkanélküliség vagy gazdasági megszorítás – a modern kori antiszemita meggyőződése, hogy azért mindig a zsidók a felelősek. A modern antiszemitizmus tehát afféle globalizált vérvád.”

A nemzetiszocialista Németországgal való politikai szövetségre hivatkozó antiszemita törvénykezés érthetetlen és felfoghatatlan volt a magyar zsidók túlnyomó többsége számára. Az antiszemitizmust irracionális tébolynak, „gyorsan múló örületnek” tartották, nem érzékelték valódi népszerűségét, a társadalom különböző csoportjainak „lelki fertőzöttségét”. 1938-tól, az első zsidótörvénytől kezdve az antiszemita politika fokozatosan átalakult és radikalizálódott. A zsidók és a többségi társadalom viszonya egyre kedvezőtlenebbre fordult, a „zsidókérdés” mindjobban kiéleződött.

Magyarországon a németek által megszállt többi európai országhoz képest páratlanul hosszú időt, több

mint hat évet vett igénybe a zsidóság fokozatos diszkriminációja és gazdasági kifosztása, a gettósítás és a deportálás előkészítése. Így elegendő – igaz, a történészek többsége által eddig figyelemre nem méltatott – forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy rekonstruáljuk, miként alakult a többségi társadalom különböző csoportjainak viszonya a zsidókhoz.

A magyar holokauszt legtöbb áldozatot követelő szakaszára, a vidéki zsidóság tömeges deportálására igen későn, de akkor rendkívüli gyorsasággal került sor, 1944. április közepétől július elejéig. Azt, ami a német megszállás, 1944. március 19-e után történt, pontosan rekonstruálták a történészek. Randolph L. Brahm magyarul három kiadásban is megjelent nagyszabású, kétkötetes munkája, *A népiirtás politikája* a teljesség igényével számol be a tragikus tényekről.

A holokauszt áldozatai nem voltak képesek megérteni az üldözőik, illetve az őket passzívan támogatók lélektanát, tetteik motivációit. 1945 tavaszán Közép-Európában a lakosság számához képest arányosan még mindig Magyarországon volt a legtöbb túlélő. Ők a szinte váratlanul megnyilvánuló irracionális és brutális agresszióra, hozzátartozóik meggyilkolására, mindarra, amit el kellett szenvedniük, még évtizedek múlva is gyakran hisztérikusan reagáltak. Emberileg érthető kifakadásaik évtizedekig fel-fellángoló vitát generáltak a „kollektív bűnösségről”, mely az 1989-90-es rendszerváltás után is megdöbbentő erővel lángolt fel Magyarországon. Így tömeglélektani szempontból ez az időszak is a posztholokauszthoz tartozik, legalábbis függelékként, és a „zsidókérdés” feldolgozása során a jövő történései bizonyára tanulságosnak találják majd.